

Б. А. ШРАМКО

(Харків)

ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ ДІНЦЯ

За останні роки археологами Харківського університету зібрано велику кількість матеріалів, які дозволяють визначити основні риси поселень скіфського часу в басейні Дінця, встановити територію розселення місцевих землеробських племен, уточнити границю, за якою починалися володіння власне скіфських племен Північного Причорномор'я.

У 1950—1960 рр. були проведені розвідкові роботи і розкопки в цілому ряді пунктів на берегах Дінця та його притоків.

Серед 77 поселень скіфського часу, відомих на цей час у басейні Дінця 59 — неукріплені селища і 18 — городища. Розподіляються вони на цій території не рівномірно (рис. 1). Основна маса поселень розміщена на правому березі Дінця, вище Балаклії, і на притоках Дінця: Уді з Лопанню та Харковом, Мжі, Гомольші та дрібніших річках. У той час як правий берег Дінця у ранньому залізному віці був порівняно густо населений, на лівому березі зустрічаються лише окремі селища з незначним культурним шаром, пов'язаним, очевидно, з сезонним використанням чудових заплавних лук. Найпівнічнішими поселеннями донецької лісостепової групи скіфського часу є селища і городище біля с. Сабиніне в Білгородській області. Крайнім південним форпостом було Сіверське городище біля с. Мілова, Балаклійського району, Харківської області. На південь від нього лише зрідка зустрічаються окремі селища і поховання, які мають ряд своєрідних рис, про що мова піде нижче.

Дуже характерно те, що всі городища і основна кількість добре обжитих селищ не виходять за межі південної границі лісостепової смуги. Границю стародавнього лісостепу в межах території, яка нас цікавить, дослідники проводять звичайно по лінії, що проходить біля початків річок Орчик, Берестова, Берека. Далі, приблизно біля міста Балаклії, вона пересікає Донець, повертає на північний схід і йде до верхів'їв Великого Бурлука. Звідси південна границя лісостепу йде приблизно в напрямку на Валуйки — Ліски¹. Значні лісові масиви тут збереглися і тепер. Вони починаються біля верхів'я Дінця і йдуть вниз, головним чином по правому берегу річки, рідко переходячи на лівий. Особливо багато лісів у басейнах правих притоків Дінця. На південь від Балаклії ліс тільки вузькою смугою йде вздовж Дінця, трохи розширюючись лише біля міст Ізюма і Слов'янська. Далі панує степ.

Сучасний стан лісостепового ландшафту, певна річ, не можна повністю переносити у далеке минуле. Зокрема, у I тисячолітті до н. е.

¹ Ф. Н. Мильков, Лесостепь русской равнины, М., 1950, стор. 179; И. И. Ляпушкин, Поселения зольничной культуры «скифов-пахарей», СА, XII, 1950, стор. 47.

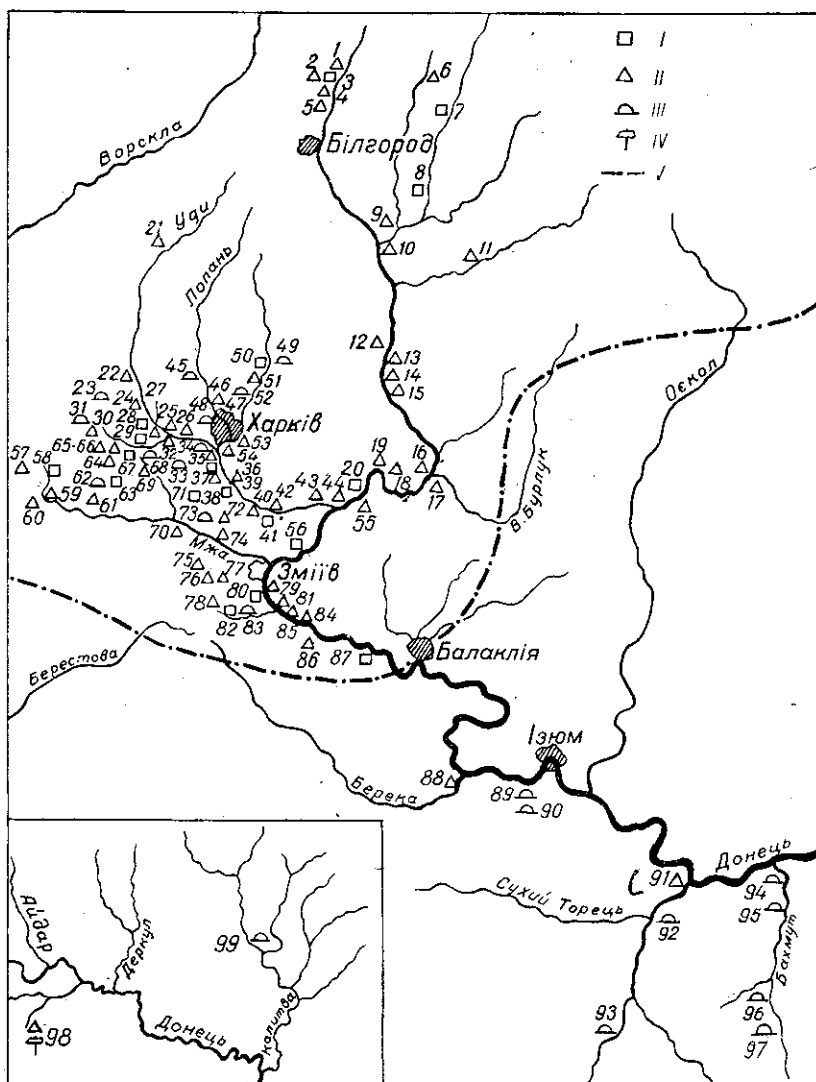

Рис. 1. Карта пам'яток скіфського часу в басейні Дінця.

I — городища; II — селища; III — кургани; IV — рудники; V — південна межа Лісостепу.

1 — урочище Перетечка; 2 — Піщаний Кар'єр; 3 — с. Сабиніно, Білгородської області; 4 — с. Поляни, Білгородської області; 5 — с. Петропавлівка, Білгородської області; 6 — с. Городище, Білгородської області; 7 — с. Велике Городище, Білгородської області; 8 — с. Дмитрівка, Білгородської області; 9 — с. Устинка, Білгородської області; 10 — Нова Таволжанка, Білгородської області; 11 — с. Бочкове, Харківської області (далі Харківська область не вказується); 12 — с. Старий Салтів; 13 — х. Піски; 14 — с. Хотомля; 15 — с. Комсомольське; 16 — с. Печеніги; 17 — с. Базалівка; 18 — с. Кицівка; 19 — с. Кочеток; 20 — м. Чугуїв; 21 — с. Уда; 22 — с. Мала Розозянка; 23 — с. Вільшани; 24 — с. Пересичне; 25 — с. Подвірки; 26 — с. Куряж; 27 — ст. Курортна; 28 — городище Закозарівське біля с. Костенки; 29 — городище Шеєрманівське біля м. Люботина; 30—31 — с. Санжари; 32 — ст. Пісочин; 33 — с. Коротичі; 34 — ст. Липовий Гай; 35 — ст. Карачівка; 36 — городище Донецьке біля ст. Карачівки; 37 — ст. Удянка; 38 — с. Хорошеве; 39 — ст. Безлюдівка; 40—41 — с. Водяне; 42 — с. Шмарівка; 43 — с. Ново-Покровка; 44 — х. Лаптів; 45 — ст. Дерезагі; 46 — с. Олексіївка; 47 — Саржин Яр на околиці Харкова; 48 — Холодна Гора в Харкові; 49—50 — с. Циркуни; 51—52 — с. Велика Данилівка; 53 — ст. Верещаківка; 54 — ст. Основа; 55 — с. Малинівка; 56 — с. Мохначі; 57 — с. Ков'яги; 58 — городище Хазарське біля с. Баранове; 59 — с. Валки; 60 — с. Сніжкове; 61 — с. Черемушини; 62 — с. Огульці; 63 — городище Куколівське біля с. Городище; 64 — ст. Шовкова; 65 — урочище Дробнянське біля ст. Шовкова; 66 — ст. Раднаркомівська; 67 — с. Караван; 68 — м. Люботин; 69 — урочище Підлісне біля Люботина; 70 — м. Мерфа; 71 — с. Яковлівка; 72—73 — с. Острорівківка; 74 — с. Миргород; 75 — х. Броночі; 76 — с. Першотравневе; 77 — х. Гришківка; 78 — с. Пасіки; 79 — урочище Піщане біля с. Задонецьке; 80 — с. Коробові Хутори; 81 — оз. Корінне; 82—83 — с. Велика Гомолішка; 84 — с. Лиман; 85 — с. Черкаський Бишкунь; 86 — с. Шелаєво; 87 — городище Сіверське біля с. Мілова; 88 — с. Петрівське; 89 — х. Шпаківка; 90 — с. Мала Камішеваха; 91 — с. Райгородок, Донецької області; 92 — х. Брєвін, Донецької області; 93 — с. Райське, Донецької області; 94 — х. Камінка, Луганської області; 95 — х. Черногорівка, Донецької області; 96 — х. Ступки, Донецької області; 97 — урочище Золотий Рудник, Луганської області; 98 — с. Городище, Луганської області; 99 — селище Криворіжжя, Ростовської області, РРФСР.

В цей список, не ввійшли ті пункти, які викликають сумнів, та місця, в яких зустрічаються лише випадкові знахідки одиничних речей скіфського часу. Поза списком залишились також курганні могиляники, які знаходяться біля згаданих в списку поселень, але ще не розкопувались.

лісів тут було, безперечно, більше, і кількість їх зменшилася порівняно не так давно, переважно з XVIII—XIX ст.²

Під час розкопок на селищах і городищах скіфського часу біля сіл Острроверхівка, Караван, Велика Гомольша та ін. були знайдені кістки диких лісових тварин, таких як лось, олень, козуля, вовк, кабан та ін. Навіть у більш пізніх шарах, які відносяться до VIII—XIII ст., на Донецькому городищі часто зустрічаються кістки ведмедя, лося, оленя звичайного, козулі, бобра, білки, куниці, глухаря та інших тварин, які живуть в густих лісових нетрях³.

У скіфський час незайманий лісостеп тут уже не існував: вирубка лісів для палива, будівель і різних виробів, оранка нових земель, використання угідь як пасовищ для худоби та інші види господарської діяльності людини істотно змінили його вигляд. Але деякі дані свідчать про те, що іноді тут ще була значна кількість лісів і це сприяло достатньому накопиченню вологи; тому річки були більш повноводні, ніж тепер⁴. Обслідування донецьких городищ скіфського часу показує, що велика кількість їх (наприклад, городища біля сіл Велика Гомольша, Караван, Яковлівка, Городище, Баранівка, Костенок, біля Люботина) розташована на берегах невеликих річок, які тепер мають воду тільки в період повені, а потім повністю пересихають.

Усі ці поселення, очевидно, постачалися водою з річок, тому що інших водоймищ тут немає, а в оборонних спорудах цих городищ є спеціальні проходи, направлені до річки. Крім того, ці споруди деяких городищ були спеціально розраховані на посилення їх обороноздатності за допомогою водної перешкоди. Більш того, частина оборонної лінії першого і другого передгороддя городища біля с. Велике Городище, яка виходить на берег р. Одринки (притока р. Мжі), що тепер пересихає, без річки взагалі навряд чи могла служити скільки-небудь серйозною перешкодою для ворога. Очевидно, всі ці дрібні річки басейну Дінця у I тисячолітті до н. е. були повноводні і не пересихали.

Те, що основна маса поселень, як ми відмітили, розташована не по берегах самого Дінця, а у глухих лісах на невеликих його притоках, очевидно, також мало й оборонне значення.

Як уже зазначалося, найбільш поширеною групою поселень у верхній течії Дінця є відкриті селища. За топографічними ознаками їх можна розподілити на дві групи. Одні селища розташовані на піщаній височині у заплаві або на дюнах першої надзаплавної тераси (наприклад, селища біля с. Кишівка, В. Данилівка, Шмарівка, Задонецьке та ін.). Інші селища знаходяться на високих чорноземних плато біля берегів річок (наприклад, селища біля сіл Острроверхівка, Куряж, Санжари, Шовкова та ін.). Ця група селищ відрізняється від попередніх ще тим, що на їх території звичайно помітні зольники. І це не можна вважати випадковістю. Дюнні селища — це тимчасові, сезонні поселення, а зольники, які пов'язані з культом домашнього вогнища, утворювалися лише на території постійних поселень.

Більш або менш розвідані ділянки показують, що селища часто розташовуються не самотньо, а поблизу укріплених городищ, куди ховалося на випадок воєнної загрози навколишнє населення.

У завдання цієї статті не входить детальний опис поселень скіфського часу, тим більше що основні особливості їх уже відмічалися

² Ф. Н. Мильков, вказ. праця, стор. 148—149; К. К. Марков, В. П. Гринчук, Взаимоотношение леса и степи в историческом освещении, зб. «Вопросы географии», № 2, М., 1950, стор. 85—120; С. В. Кириков, Изменения животного мира в природных зонах СССР, М., 1959, стор. 30—34.

³ Матеріали з розкопок 1955—1959 р. визначив проф. І. Г. Підоллічко.

⁴ С. В. Кириков, вказ. праця, стор. 30.

в літературі⁵. Тому ми більш детально охарактеризуємо лише два найбільш південних городища, результати вивчення яких ще не одержали відповідного висвітлення.

У лісах правобережжя Дінця, на невеликому мисі лівого берега р. Гомольші є порівняно невелике, але добре укріплене городище. Розташоване воно в межах с. Велика Гомольша (Зміївський район, Харківської області)⁶.

У 1928—1929 рр. на полі поблизу городища був викопаний бронзовий казан скіфського типу, який перейшов до археологічної колекції

Рис. 2. Уламок бронзового казана, знайденого біля городища в с. Велика Гомольша.

Харківського державного університету. Тепер уламки його зберігаються в Харківському історичному музеї (рис. 2). У 1947 р. розвідки на городищі провадив І. І. Ляпушкін, який на підставі зібраного ним тут підйомного матеріалу відніс його до поселень так званої «пізньозольничої культури» IV—III ст. до н. е.⁷ Нарешті в 1948—1949 рр. експедиція ХДУ під керівництвом С. А. Семенова-Зусера проводила розвідки, а потім розкопки на території городища і розкрила три кургани у могильнику, що знаходився поблизу.

Городище займає найвищу частину мису, обмеженого на півночі, заході та півдні великими лощинами. Східний бік — напольний (рис. 3). З північного та західного боків, де городище труднодоступне завдяки значній височині досить крутих схилів мису, є дуже невеликий, навіть непомітний тепер у деяких місцях вал. Але крутість схилів у верхній частині штучно збільшена. На західному боці городища верхня частина схилу зрізана на протязі 10—12 м і упирається в рів, що за-

⁵ Б. А. Шрамко, Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівка, АП, т. VI, 1956, стор. 56 і далі; його ж, Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне р. Северный Донец, КСИИМК, в. 54, 1954; його ж, Курган і городище у села Циркуны, КСИИМК, в. 63, 1956; його ж, Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине, КСИИ, в. 7, 1957.

⁶ Д. І. Багалеї у двох місцях пояснювального тексту до своєї «Археологічної карти Харківської губернії» говорить про Гомольшанське городище, але в обох випадках мова йде про залишки древнього укріпленого поселення біля с. Суха Гомольша на Дінці. Див. Д. І. Багалеї, Объяснительный текст к Археологической карте, Труды XII СА, т. I, М., 1905, стор. 29.

⁷ І. І. Ляпушкін, Памятники эпохи железа Левобережной Украины, Научный архив ІА АН УРСР, стор. 3; його ж, Поселения зольничной культуры «скифов-пахарей», КСИИМК, в. XXVII, стор. 69, рис. 28; стор. 70, рис. 29; його ж, Поселения зольничной культуры, СА, XII, стор. 63, рис. 12, стор. 64.

плив, шириною в 6—8 м. У північній частині східного схилу цей рів і тепер можна добре бачити. На північному боці городища рову, очевидно, зовсім не було, але схил зрізаний не одним, а двома уступами, кожний з яких упирається в горизонтальну площадку. З південного та східного боків городище захищено валом, який досягає 12 м ширини і 2,5 м висоти. Вхід на городище тепер є п'ять: по одному із заходу і з півдня і три зі сходу. Проте древнім, очевидно, є лише один західний

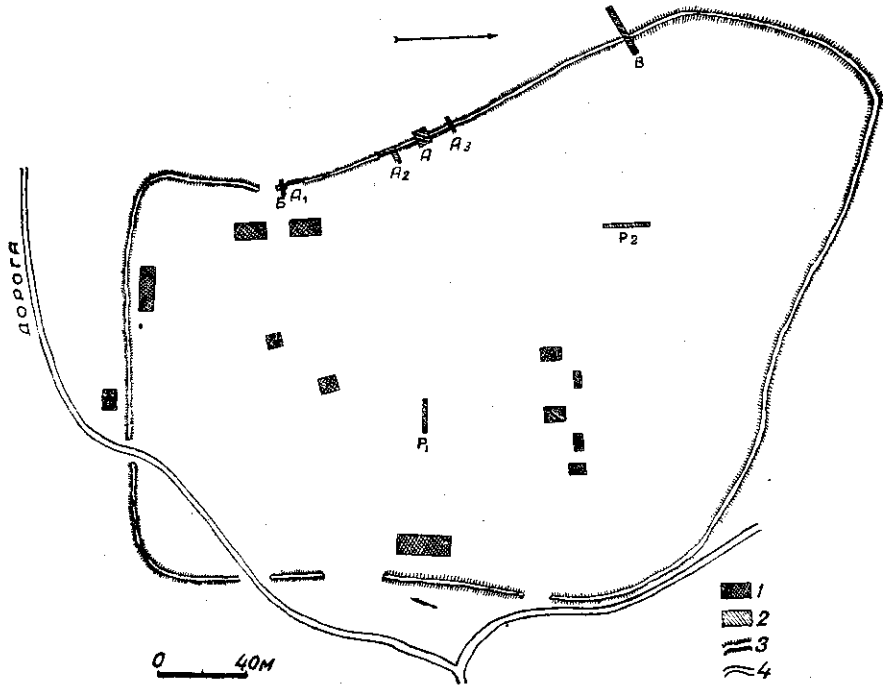

Рис. 3. План городища в с. Велика Гомольща.
1 — сучасні будівлі; 2 — розкопки; 3 — вал городища; 4 — дорога.

зхід (тут спуск до річки) і один східний. Про походження інших без розкопок сказати що-небудь важко. Площа городища близько 7 га.

Розкопки, проведені з метою розвідки у центральній частині городища, показали, що товщина культурного шару тут становить 0,55—1,0 м, але насиченість його дуже слабка. Товщина культурного шару і його насиченість різко зростали в міру наближення до країв городища, де знаходилися значні зольні відклади з масою уламків кераміки, кісток тварин тощо.

Дуже цікаві результати були одержані під час дослідження оборонних споруд городища (розкопки Б і В). Виявилося, що вздовж краю площадки городища з західного боку був споруджений невеликий, тепер непомітний з поверхні вал. Висота його 1,1—1,2 м, а ширина в основі 4,5—4,65 м. Насип валу зроблений з глини, яка щільно утрамбована. Поблизу підшви і з зовнішнього боку насипу є ділянки дуже випаленої пухкої глини (рис. 4). На ділянці, розкритій у розкопі В, внутрішня частина валу, очевидно, для того щоб запобігти розмиванню виходу і спуску до струмка, ще додатково обкладена камінням. В інших місцях такої обкладки немає. Рів перед валом був розчищений у розкопі В. Тут він мав глибину 2,8 м і ширину близько 12 м.

Будова оборонних споруд городища біля с. Велика Гомольща типова й для більшості інших городищ скіфського часу у лісостеповій частині басейну Дінця. Скрізь характерна порівняно невелика висота

валу і така ж глибина рову⁸. У тих випадках, коли вали скіфського часу досліджувалися шляхом розкопок, на деяких ділянках зустрічалися скупчення обпаленої глини і обвугленого дерева. Крім городищ біля с. Велика Гомольша, нам вдалося спостерігати такі залишки під час розкопок валу передгороддя городища Караван, а також під час розкопок скіфської частини валу городищ біля сіл Хорошева та Мохначів. Звичайно вважалося, що ці залишки на городищах скіфського часу, свідчать про спеціальний випал валів, хоч особливої доцільності у цьому процесі не було. Як відомо, І. Ф. Фабриціус розробила навіть для Шар-

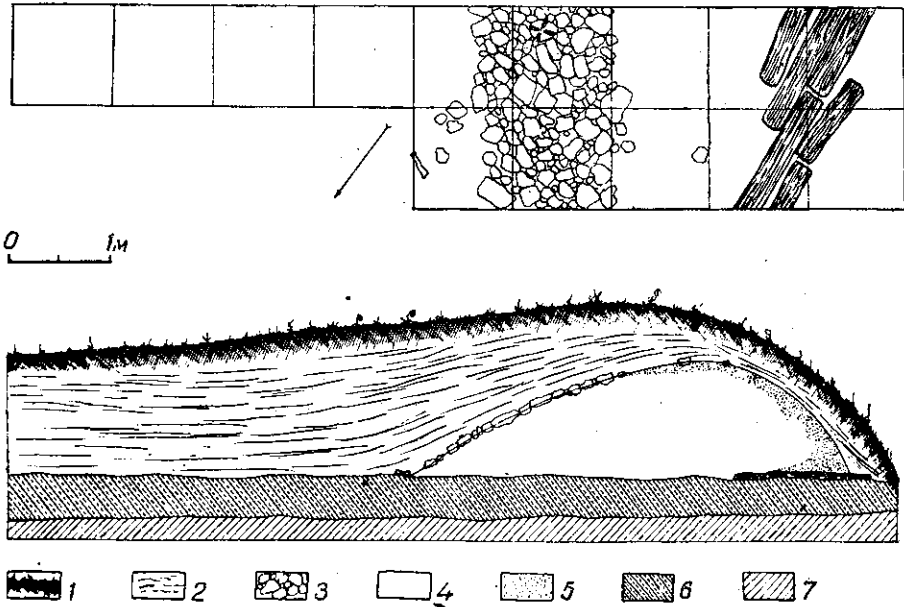

Рис. 4. Розкоп Б 1949 р. на городищі в с. Велика Гомольша.
1 — дерев; 2 — зольник; 3 — каміння; 4 — глина; 5 — обпалена глина; 6 — чорнозем;
7 — материкова глина.

півського городища реконструкцію вогнища для випалу насипу валу⁹. Спочатку нам ця гіпотеза здавалася досить правдоподібною, але нові факти, одержані під час розкопок валу передмістя на городищі Караван у 1958 р., а також критичний перегляд старих матеріалів, одержаних під час розкопок біля Хорошева (1952 р.) і Мохначів (1953 р.), змушують тепер відмовитися від неї.

Ще у розрізах, зроблених експедицією С. А. Семенова-Зусера на валах городища біля с. Велика Гомольша у 1949 р., було помічено, що в деяких випадках обвуглені деревини лежать біля підшви валу і перекриті частиною насипу, який немовби присипав і загасив деревини, що горіли. Ніде на донецьких городищах не спостерігалось суцільного випалу поверхні валу, та ще до такого ступеня, щоб утворилася міцно засмагла суцільна керамічна корка, яка ніби призначалась для укріплення валу. Більш слабкий випал деяких ділянок валу (що і спостерігалось під час розкопок) спеціально робити не було рації. Підсушені або недостатньо випалені частки глини мають між собою слабкіше зчеплення, ніж у сирій глині. Крім того, випал, навіть слабкий, зава-

⁸ Вал і рів передмістя городища біля с. Циркуни відрізняються дуже великими розмірами від подібних споруд на інших донецьких городищах. Але слід врахувати, що культурний шар цього поселення містить і пізній матеріал (див. Б. А. Шрамко, Курган и городище у с. Циркуны, КСИИМК, в. 63, 1956).

⁹ І. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. II, 1949, стор. 87.

жав би задернуванню поверхні і тим самим сприяв би більш швидкому його руйнуванню. Наші спостереження не дають ніяких фактів, які б дозволили говорити про спеціальний випал поверхні оборонних валів. У розрізах скупчення кусків випаленої глини не утворюють суцільного покриття схилу валу, а розташовані безладно і, у ряді випадків, незалежно від залишків обгорілого дерева і попелу.

Очевидно, конструкцію оборонних споруд донецьких городищ скіфського часу треба уявляти собі так: вздовж границі території городища, у тих місцях, де не було природних перешкод, викопували рів, а винута земля використовувалася для спорудження невисокого валу. Самі по собі ці земляні укріплення були невеликі і не могли служити головним захистом городища. Тому на валу будувалася ще дерев'яна стіна, яка, можливо, була обмазана глиною або мала з внутрішнього боку глиняну присипку. Про деталі цього спорудження говорити поки що важко. Ця дерев'яна стіна під час нападу ворогів інколи підпалювалася, і залишки її разом з кусками випаленої глиняної обмазки (або засипки) розсипалися по схилах валу. Частина колод стіни, що горіла, не витримувала тиску внутрішньої присипки і падала до підшви зовнішньої частини валу, а ґрунт, що розсипався, перекривав їх, припиняючи даліше горіння. Така реконструкція цілком відповідає спостереженням, зробленим під час наших розкопок, і з'ясовує дивне на перший погляд розташування обвугленого дерева під насипом валу.

І. В. Фабриціус на Шарпівському городищі також спостерігала куски згорілого дерева під насипом і навіть ями від вертикальних стовпів стіни городища, але відносила все це до залишків спорудження типу куреня для спеціального випалу валу¹⁰. Вона вважала, що випалений шар нібито знову засипався; насправді ж випалені прошарки у насипу валу свідчать, як нам здається, лише про декілька пожеж і руйнувань деревоземляних укріплень городища, які кілька разів відновлювалися жителями.

Знахідки на городищі (якщо не враховувати сучасних відкладів) показують, що воно одношарове і відноситься до скіфського часу. Основну масу знахідок тут становить типова для лісостепових поселень кераміка: уламки горщиків, мисок, сковорідок, глечиків, пряслиць, грузили тощо (рис. 5, 6). Вінця горщиків звичайно прикрашені по краю пальцевими зашипами і проколами. Трапляються уламки горщиків, вінця яких орнаментовані наліпним валиком з зашипами і проколами. Зрідка зустрічаються миски з слабо лощеною поверхнею. Знайдено уламок грецької амфори IV—III ст. до н. е.¹¹ Ранні типи місцевого ліпного посуду зустрічаються у невеликій кількості і тільки в нижній частині культурного шару. Дуже показовий у цьому відношенні розкоп А, закладений біля валу з західного боку городища. Тут на глибину до 1,85 м йде потужний культурний шар, який відкладався довгий час. У нашаруваннях можна досить ясно виділити принаймні два горизонти. Перший — це горизонт похованого ґрунту і відклади, які з'явилися до спорудження валу у цьому місці. Другий горизонт — це зольні викиди, які відклалися після спорудження валу. У першому горизонті і у нижній частині другого горизонту зустрічаються уламки горщиків, у яких край вінця прикрашений наскрізними проколами і наліпними валиками з зашипами.

Посудини, у яких вінця прикрашені просто зашипами і проколами, а також горшки з гладкими вінцями не характерні для будь-якої певної частини культурного шару і однаково часто зустрічаються скрізь.

¹⁰ І. Фабриціус, вказ. праця, стор. 84—88.

¹¹ Визначення зробила І. Б. Зеест.

У верхній частині горизонту (при повній відсутності валикової кераміки) з'являється кераміка, у якої по краю вінець нанесені косі насічки паличкою, а нижче є наскрізні проколи.

Серед виробів із каменю є уламки зернотерок, точильні бруски, кулі для метання із пращі. З металевих предметів знайдено лише уламок залізного ножа і одноперий втульчастий наконечник стріли з бронзи (рис. 6, 3). Близькі за формою наконечники стріл зустрічаються у таких курганах, як Карагодеуаш, Цимбалка та ін.¹²

Більшість кісток, як показало дослідження остеологічного мате-

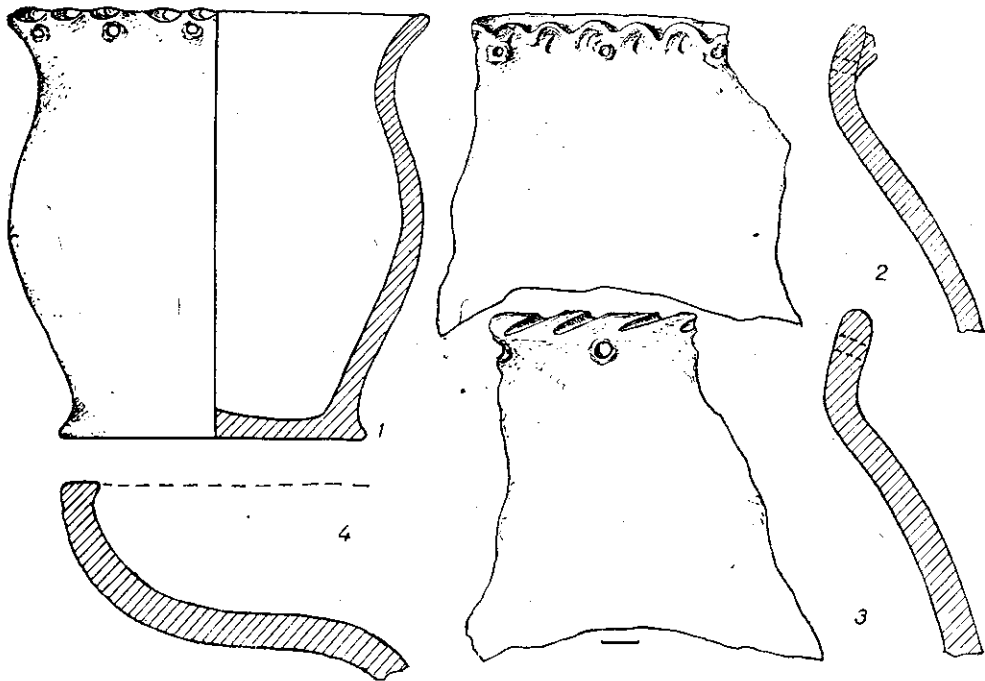

Рис. 5. Кераміка з городища в с. Велика Гомольша.

ріалу, належить свійським тваринам: коровам, вівцям, козам, свиням, коням і собакам. Кісток диких тварин порівняно мало: це кістки дикого кабана, лося і вовка.

Сукупність знахідок показує, що основні відклади на городищі відносяться до IV—III ст. до н. е., але виникло воно, очевидно, раніше — в V ст. до н. е. Про це свідчать знахідки в нижніх шарах городища кераміки архаїчних типів з наліпними валиками.

За 1 км на північний захід від східної околиці с. Велика Гомольша, у лісі, розташований великий курганий могильник, який має понад 100 добре помітних курганів. На території могильника є майдан підковоподібної форми з виходом на північ. Перед виходом є додатковий вал. Висота цього майдана близько 6 м, довжина 20 м, ширина 18 м.

Кургани мають у плані круглу або овальну форму. Висота насипів 0,5—5 м. В основі деяких курганів добре помітні ровики.

У 1949 р. було розкопано три невеликі кургани висотою 1—1,1 м. У кожному з цих курганів було по одному похованню. Могильні ями прямокутної форми були вириті у материковій глині. На жаль, два кургани (№ 1 і 3) були ще в давнину пограбовані. Пограбовані могили, очевидно, мали дерев'яне перекриття, але від нього збереглися лише

¹² P. Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Покровськ, 1929, табл. X, 1а, 3е.

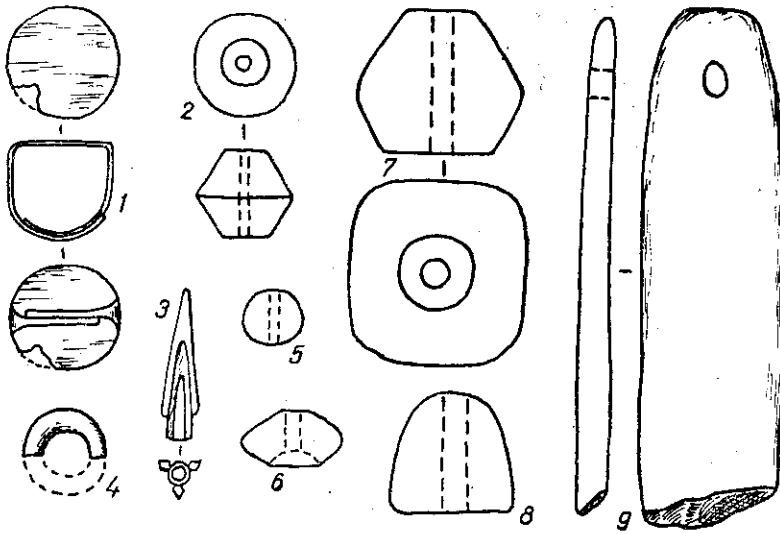

Рис. 6. Речі з могильника та городища в с. Велика Гомольша.

1 — перстень з срібла; 2 — глиняне пряслице; 3 — бронзовий наконечник стріли; 4 — уламок намистини з білого скла; 5 — глиняна намистина; 6 — глиняний гудзик; 7 — глиняне грузило; 8 — глиняне пряслице; 9 — точильний брусок із сірого сланцю; 1—2 — з кургана № 2, 1949 р., решта — із знахідок на городищі в с. Велика Гомольша.

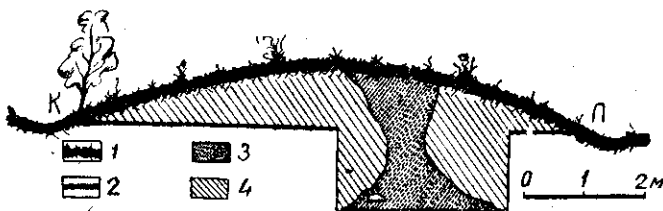
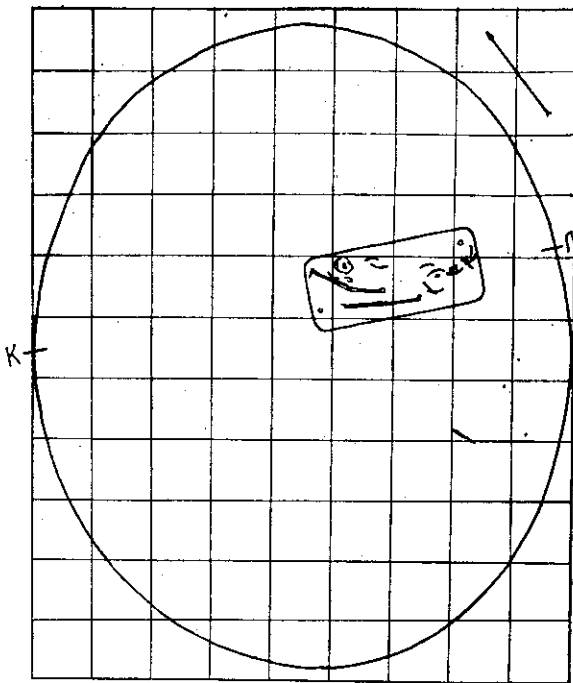

Рис. 7. План і профіль кургана № 1, 1949 р.

1 — дерев; 2 — похований ґрунт; 3 — грабіжницький хід; 4 — насипний ґрунт.

окремі купки згнилого дерева. У кургані № 1, судячи по залишках кісток, що збереглися, покійник лежав головою на південний схід (рис. 7). У заповнені могильної ями знайдено лише декілька дрібних уламків кераміки. У кургані № 3 кістяк лежав витягнуто на спині, головою на південний захід (рис. 8). У заповненні грабіжницького ходу і в самій могилі знайдено декілька невеликих уламків місцевої і амфорної ке-

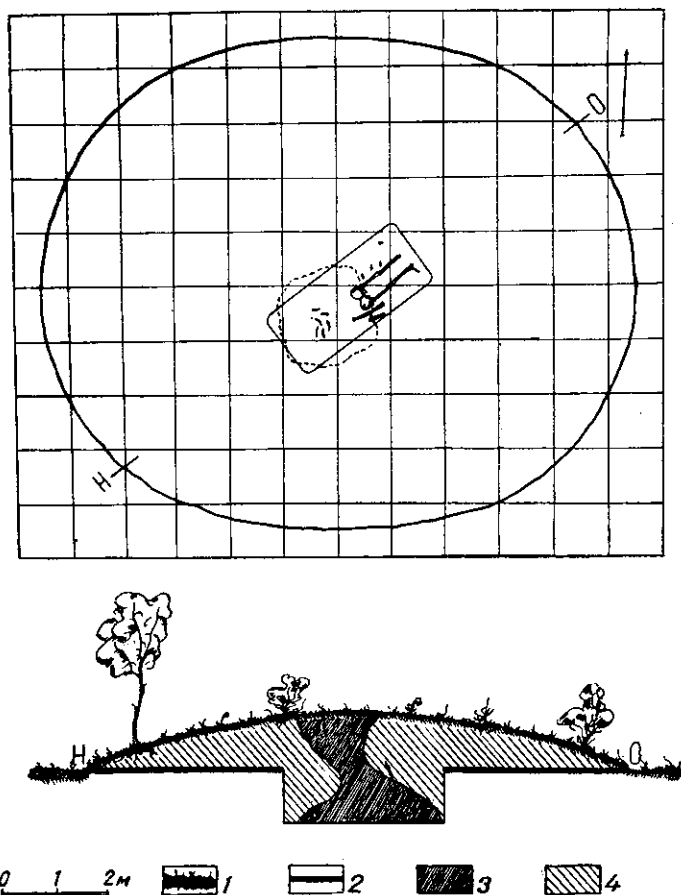
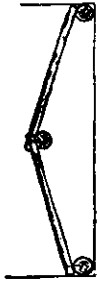
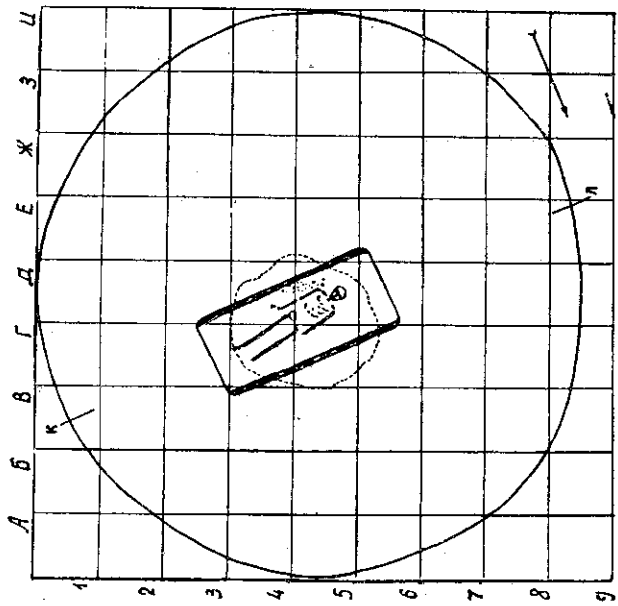

Рис. 8. План і профіль кургану № 3, 1949 р.
1 — дерев; 2 — похований ґрунт; 3 — грабіжницький хід; 4 — насипний ґрунт.

рамки, а також 24 бронзові тригранні втульчасті наконечники стріл (рис. 10). Багато цих наконечників лежало піворуч, коло тазових кісток. На кістках правої руки, що лежали на глині дна могильної ями, були помітні сліди іржі від предмета трикутної форми, який мав довжину близько 30 см. Можливо, тут лежав залізний кинджал.

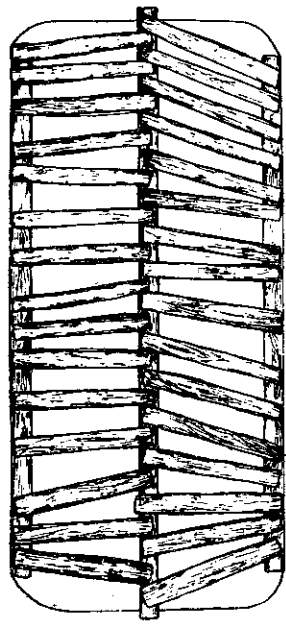
Особливий інтерес становить курган № 2, який не був пограбованим (рис. 9). На глибині 0,65 м від його вершини у насипу були виявлені сліди тризни у вигляді прошарку із золи і вугілля, який охоплює площу діаметром до 2 м. У насипу були знайдені фрагменти античної амфорної кераміки. Прямокутна могильна яма (2,95×1,35 м) була вирита у материку. В ній знайдені залишки дерев'яних колод могильного перекриття, яке утворювало над похованим своєрідну двосхилу покрівлю (рис. 9, 3—5). На деяких колодах помітні сліди вогню. Померлий був покладений витягнуто на спині, головою на захід. Кістки небіжчика лежали *in situ*, але дуже сильно зогліли і місцями являли собою просто кістяну потерть. Біля правої плечової кістки лежав один залізний і

III

IV

V

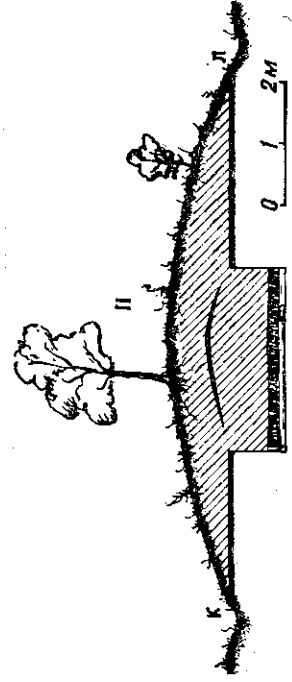

Рис. 9. План (I), профіль (II) і реконструкція (III, IV, V) дерев'яного перекриття над могилою в кургані № 2, 1949 р.
 I — дерев; 2 — насипний ґрунт; 3 — прошарок вугілля; 4 — похований ґрунт; 5 — дерев'яний зруб; 6 — вугілля.

10 бронзових втульчастих наконечників стріл (рис. 10). Біля правого плеча знайдено глиняне біконічне пряслице (рис. 6, 2). Між кістками правої руки, що зотліли, був знайдений срібний перстень (рис. 6, 1). Він зроблений з тонкої пластинки низькопробного срібла і має плоский округлий верхній щиток і нижні кінці, що заходять один за одного.

Бронзові наконечники стріл з курганів № 2 і 3 представлені звичайними типами, характерними для скіфських комплексів IV—II ст. до н. е. В деяких з цих комплексів на Дону¹³ і Кубані¹⁴ зрідка трапляються трилопатеві втульчасті наконечники стріл із заліза. Срібний перстень — рідка знахідка. Аналогічні за формою, але золоті перстні знайдені у ряді курганів Посулля, у Деевому кургані біля с. Нові Сірогози, в кургані № 4 з розкопок А. Міллера в пониззі Дону біля станиці Єлизаветинської, у кургані № 13 з групи «Часті кургани» під Воронежем і, нарешті, в кургані Чортотлик¹⁵. Усі ці знахідки хронологічно не виходять за межі V—IV ст. до н. е.

Рис. 10. Типи стріл з курганів біля с. Велика Гомольша.

Таким чином, поховання в гомольшанських курганах відносяться до того періоду, коли існувало городище, і до тієї ж самої культури місцевих землеробських племен.

Найпівденнішим укріпленим поселенням, висунутим на південну межу Лісостепу, є Сіверське городище біля с. Мілова (Харківська область, Балакліівський район). Воно було відоме ще у XVI ст.¹⁶ Ю. І. Морозов, виходячи з сучасної назви городища, вважав, що воно було споруджене сіверянами¹⁷.

Д. І. Багалей відзначає, що поблизу городища є курганний могильник¹⁸. Вперше визначив належність цього городища до скіфського часу І. І. Ляпушкін під час обслідування його у 1947 р.¹⁹ У 1952 р. археологічні розвідки на городищі провадив автор цієї статті.

Сіверське городище розташоване у виключно мальовничій лісовій місцевості на мису правого берега Дінця. На протилежному березі навколо озера Лебяз'є і тепер є чудові мисливські і рибальські угіддя. Північний край мису, де розташоване городище, обернений до річки. З за-

¹³ Н. Е. Макаренко, Археологические исследования 1907—1919 гг., Мастогино, курган № 2, ИАК, в. 43, стор. 54; рис. 59, 1, 4; С. Н. Замятин, Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем, СА, VIII, 1946, стор. 16, 20, 33, 37, 41; В. А. Городцов, Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г., СА, IX, 1947, стор. 24, рис. 16, 1.

¹⁴ Р. Рац, вказ. праця, табл. VII, 2а; А. А. Миллер, Раскопки в районе древнего Танаиса, ИАК, в. 35, 1910, стор. 114, рис. 19, 9.

¹⁵ ДП, II, стор. 8, табл. XXV, № 428; Д. Я. Самоквасов, Основания хронологической классификации, стор. 35, № 1657 (курган № 19 біля с. Оксютинці), стор. 36, № 1723—24 (Герасимівка, курган № 1), табл. VII, рис. 1657; А. А. Спицин, Серогозские курганы, ИАК, в. 19, стор. 172; табл. XV, 1, 2; А. А. Миллер, вказ. праця, стор. 97, рис. 5, 2; С. Н. Замятин, вказ. праця, стор. 48, рис. 40, 3, ДГС, в. 2, Альбом, табл. XXXV, 10.

¹⁶ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, IV, 1857, стор. 7.

¹⁷ Ю. И. Морозов, О городищах Харьковской губернии, Записки Харьковского университета, 1901, кн. 3, стор. 1—2.

¹⁸ Д. И. Багалей, Объяснительный текст к Археологической карте, стор. 32, № 8.

¹⁹ И. И. Ляпушкін, Памятники эпохи железа Левобережной Украины, стор. 3; його ж, Поселения зольничной культуры, стор. 64.

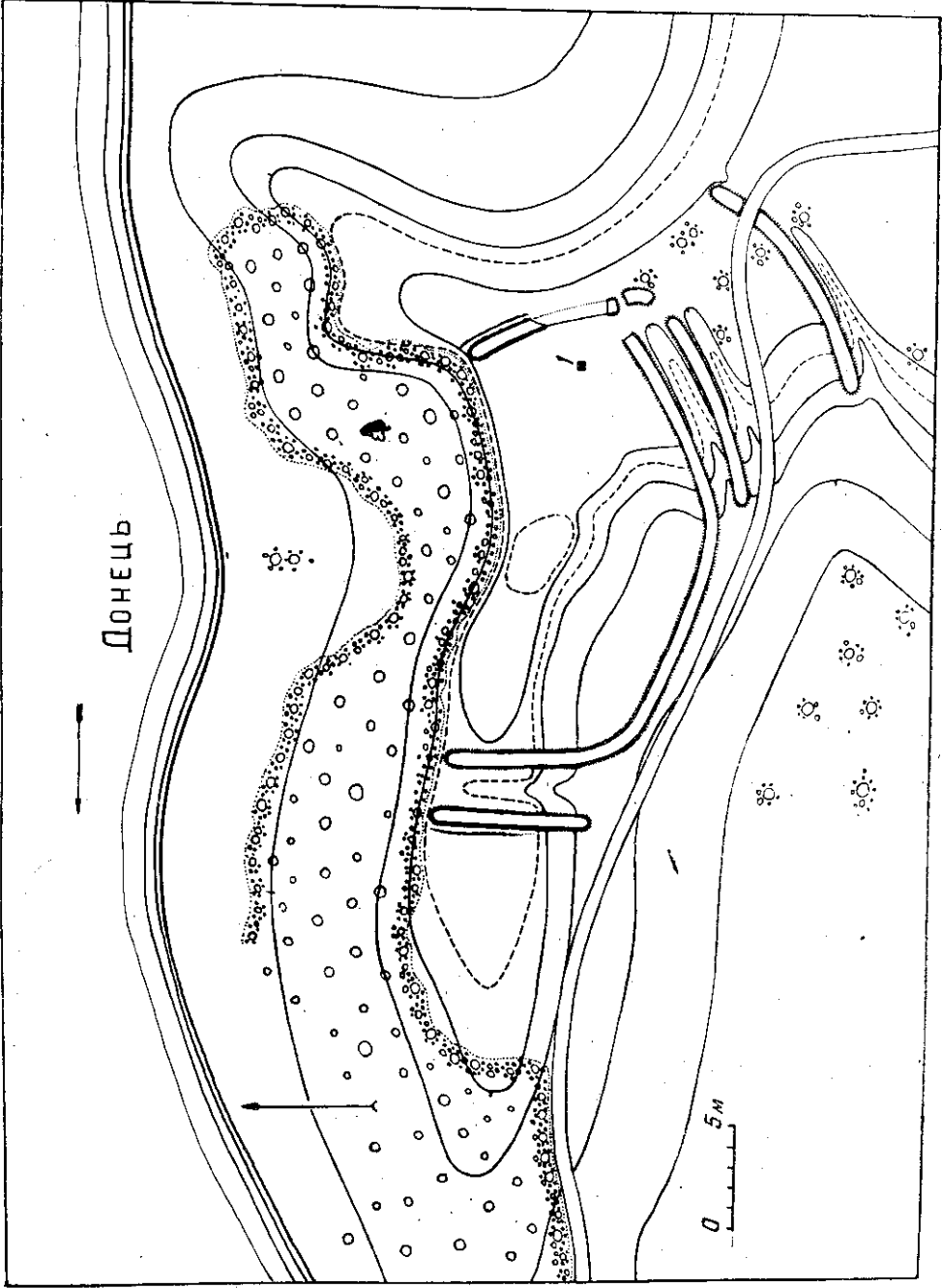

Рис. 11. План Сівирського городища біля с. Мілова.
I — шурф.

ходу, півдня і північного сходу мис обмежений лощинами і тільки південно-східна його частина — напольна. Проте досить захищений природно тільки північний схил мису, а інші мають пологі спуски, тому на городищі і була споруджена складна система укріплень (рис. 11). За нашими спостереженнями, перший (внутрішній) вал охоплює городище з трьох боків: із сходу, півдня і заходу. Крім того, з південного сходу є ще два додаткові вали, а із заходу один додатковий вал. Значна частина городища або зорана, або забудована садибами колгоспників. Вали у багатьох місцях дуже зруйновані, головним чином внаслідок

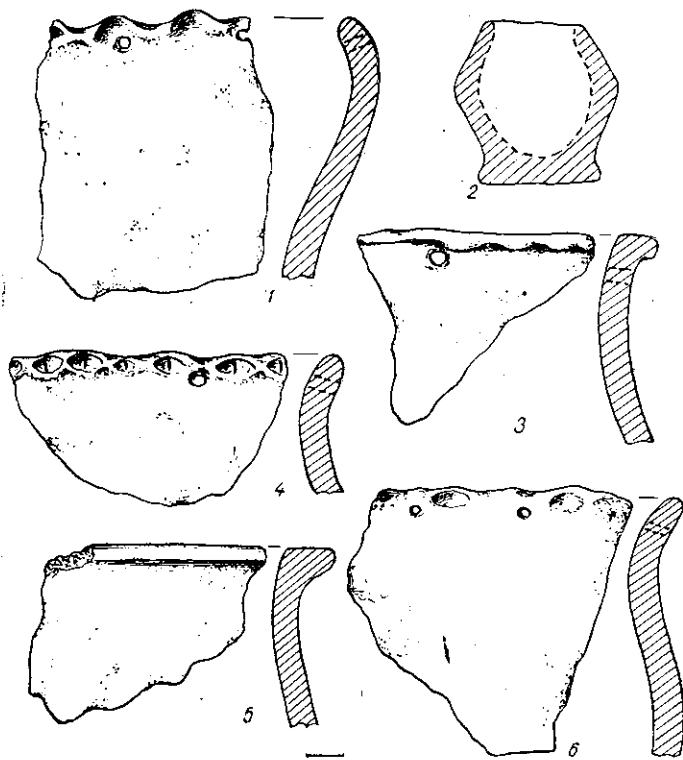

Рис. 12. Кераміка з шурфу на Сіверському городищі.

того, що з них брали глину для господарських цілей. У виїмках, які іноді оголюють повний профіль валу, видно, що він насипаний з глини без застосування яких-небудь особливих конструктивних споруд.

Підйомного матеріалу на розораних під городи ділянках ні І. І. Ляпушкіну, ні нам зібрати не вдалося. І. І. Ляпушкін знайшов невелику кількість фрагментів ліпної кераміки під час зачистки обрізів траншеї воєнного часу: декілька вінець, орнаментованих по краю пальцевими вдавленнями, денце з рантиком і невелику вотивну посудину у формі плоскодонного горщика. У східній частині городища нами був закладений невеликий шурф. Тут під шаром дерну товщиною 0,15 м зразу ж пішов добре насичений культурний шар товщиною до 0,25 м. Нижче, починаючи з глибини 0,4 м йде тверда материкова глина бурого кольору. У культурному шарі знайдені уламки ліпних горщиків з вінцями, прикрашеними защипами або насічками з наскрізними проколами (рис. 12). Трапляються і гладкі вінця без будь-якого орнаменту. Знайдений уламок античної амфори. Виявлена невелика вотивна посудина у вигляді плоскодонного горщика. Весь матеріал не суперечить датуванню цього городища, запропонованому І. І. Ляпушкіним,—IV—III ст. до н. е.

Усі ці матеріали свідчать про те, що городища біля сіл Велика Гомольша і Мілова за характерними особливостями влаштування укріплень і за речовими знахідками у культурному шарі відносяться до типових лісостепових городищ.

Для спорудження цих городищ вибирали звичайно місце, яке було досить добре захищене природними перешкодами. Найчастіше таким зручним місцем був вузький мис на високому березі річки, обмежений з декількох боків ярами і долиною річки. Як правило, тільки один напольний бік такого мису, що виходив на берегове плато, вимагав спеціального укріплення валами і ровами.

Оборонні споруди городищ раннього залізного віку досить міцні для того часу, але відзначаються технічною простотою споруджень. Скрізь помітне прагнення максимально використати для оборони природні перешкоди і уникнути зайвих витрат людської праці. Очевидно, укріплення споруджувалися силами вільних обшинників, а не рабів.

Як уже відмічалось, вал і рів споруджували з напольного боку, на інших ділянках лише збільшували крутість схилів до 30—40°. З цією метою верхня частина схилу на протязі 10 або 15 м зрізувалася і упиралася у горизонтальну площадку завширшки від 3 до 8 м. У деяких випадках замість горизонтальної площадки вздовж схилу робили невеликий рів. У тих місцях, де схили укріплювалися простим зрізуванням їх верхньої частини, по краю городища все ж таки іноді насипали додатково ще невеликий вал висотою до 1 м. Цей вал, безперечно не служив серйозною перешкодою для тих, хто нападав, але міг укривати захисників городища від стріл, дротиків і каменів, які метав ворог. Тому на земляному валу будували ще якісь дерев'яні стіни, конструкцію яких у деталях ще не вивчено. Щоб глиняний вал не розмивало, його іноді у ряді місць обкладавали камінням.

Більшість донецьких городищ, судячи за даними розвідок і розкопок, мають досить значний, добре насичений культурний шар і, безперечно, були місцем постійного проживання (наприклад, городища біля сіл Караван, Циркуни, Городище та ін.). Такі городища в міру збільшення населення розросталися. Територія, що знову заселялася, також оточувалася валами і ровами. Внаслідок цього городища набували складного вигляду: крім головного двору (місце дерев'яного поселення) виникало ще одне або два передгороддя (додатково приєднаних ділянок).

Деякі донецькі городища, як і городища біля сіл Велика Гомольша і Мілова, складаються з одного головного двору і не мають передградя (наприклад, Люботинське, Яковлівське та ін.). У кожному конкретному випадку це має свої причини.

Городище біля Люботина (Шеерманівське), розташоване на лівому березі невеличкої річки Люботинки²⁰, відноситься до порівняно невеликих. Матеріали дозволяють датувати його появу приблизно VI—V ст. до н. е. Виникло воно, очевидно, внаслідок прагнення укріпити селище, що тут існувало раніше. Цим і пояснюється його незвичайне розташування і характер укріплень. Берег тут порівняно рівний і ніяких більшменш істотних природних перешкод біля поселення немає. Тому городище з усіх боків укріпили валом і ровом. Але і після цього його укріплення було слабким. Тоді на валу були споруджені ще дерев'яні стіни, які вдалось розкопати в 1961 р.

Зустрічаються ще городища-сховища, на яких постійного населення взагалі не було. Тут ховалися мешканці навколишніх селищ в разі воєнної загрози. До таких поселень відноситься, наприклад, Яковлівське городище і городище біля с. Сабиніно. Для них характерні невели-

²⁰ М. Фукс, Про городище скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, К., 1931, стор. 99.

кі розміри і надзвичайно слабо насичений речовими залишками культурний шар. І. М. Луцкевичу та іншим першим дослідникам не вдалося виявити на Яковлівському городищі ніяких речових залишків²¹. Під час наших розвідок і шурфовки у 1950—1951 рр. було знайдено лише декілька дрібних уламків ліпної кераміки скіфського часу.

Дуже своєрідне найпівнічніше з відомих нам донецьких городищ скіфського часу—Сабинінське. Згадування про нього є в «Покажчику», виданому ще у 1874 р.²² У 1948 р. його оглянув І. І. Ляпушкін. Під час нашої розвідки у 1958 р. були зняті план і профілі городища, закладено декілька шурфів і обслідувано два розташованих поруч селища, пов'язаних з городищем.

Сабинінське городище має форму неправильного чотирикутника, який з трьох боків (західного, північного і південного) укріплений

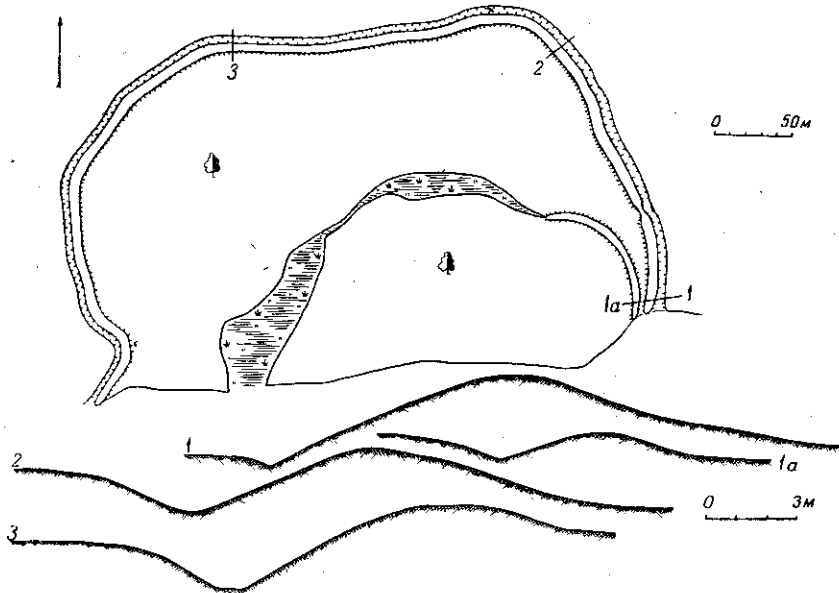

Рис. 13. План городища біля с. Сабиніне.

валом і ровом. Всередині цієї території є ще головний двір, який з східного боку захищено додатковим валом. Південний кінець цього валу упирається в схил яру, а інший примикає до заболоченої ділянки, яка природно розділяє все городище на дві частини (рис. 13). Більша частина городища вкрита лісом.

Ніякого підйомного матеріалу на задернованій поверхні городища зібрати не вдалося. Безрезультатною була і шурфовка та огляд зачисток у місцях природних відслонень. Складається враження, що культурного шару на городищі немає. Нижче 40 см у піщаному ґрунті вже виступає вода. Цією обставиною, очевидно, і пояснюється відсутність культурного шару. Близькість підґрунтових вод і болота робили городище малоприсаєднаним для постійного життя, але під час небезпеки тут з успіхом могли укриватися мешканці навколишніх селищ, на яких виявлено хороший матеріал скіфського часу (рис. 14).

Таким чином, в лісостеповій частині басейну Дінця ми бачимо дуже компактну і однорідну за цілим рядом основних ознак групу поселень.

²¹ М. Фукс, вказ. праця, стор. 103.

²² Указатель городищ, курганов и других древних земляных насыпей в Курской губ., Труды Курского губ. статистического комитета, в. IV, 1874.

Південніше городищ зовсім немає, а селища, що зустрічаються дуже рідко, мають особливий характер. Згідно з повідомленням Геродота, одна з груп скотарських скіфських племен, яка займала панівне становище серед інших скіфів, мала назву «царські скіфи», і володіла великою територією причорноморських степів. Їх володіння простяглися на схід до р. Дон (Танаїс)²³, захоплюючи, отже, і степову частину басейну р. Дінця (Сіргісу). Спосіб життя цих кочовиків-скотарів пре-красно описаний у трактаті Псевдо-Гіппократа²⁴.

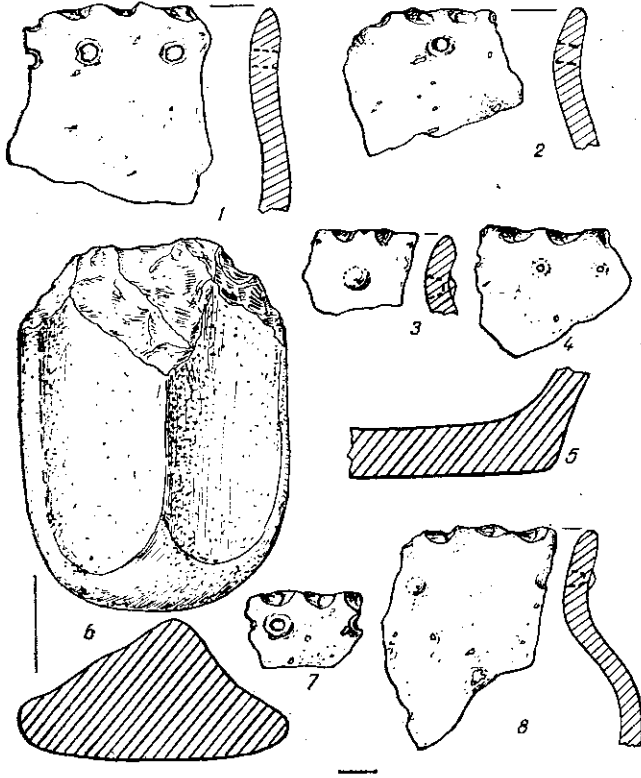

Рис. 14. Знахідки на селищах Перетечка (1—5) і Піщаний Кар'єр (6—8) біля с. Сабиніне.

Улюблені місця, в яких кочовики раннього залізного віку, очевидно, неодноразово влаштовували свої тимчасові стоянки, фіксуються у деяких випадках рядом знахідок окремих речей. Розташовувалися кочовища звичайно у заплаві, де були пасовища з гарною травою і зручними водопоями.

Місцями таких стоянок на Дінці, очевидно, є околиці с. Петрівське і с. Райгородок. У цих двох пунктах, незважаючи на багаторазові дослідження, не вдалося знайти селищ з культурним шаром скіфського часу, який би був ясно виражений, не знайдено залишків постійних жител, відсутні характерні для Лісостепу зольники, але значна кількість окремих знахідок свідчить про багаторазове відвідування цих місць кочовими скіфами.

Селище біля с. Петрівське (Петрівський район, Харківської області) розташоване на піщаній височині, у заплаві лівого берега р. Берези коло впадіння її в Донець. Археологічні розвідки і невеликі роз-

²³ Геродот, История, IV, 20.

²⁴ Псевдо-Гіппократ, О воздухе, водах и местностях, 25.

копки робилися тут неодноразово. Ще у 1901 р. територію лівого берега р. Береки між селами Велика Камишеваха і Петрівське обслідував В. О. Городцов²⁵. Значну кількість різноманітних знахідок дали багатолітні збирання, які провадив тут М. В. Сібільов²⁶. У 1956 р. під час нашої спільної розвідки з П. Д. Ліберовим селище було ще раз оглянуто, і в одному місці був закладений шурф²⁷.

Дослідження показують, що багаті заплавні луки і мисливські угіддя біля невеликих озер у межиріччі Береки і Дінця вже здавна притягали увагу людей. Багатошарове селище біля с. Петрівське містить найрізноманітніші матеріали від епохи неоліту і бронзи до ранньосередньовічних. В околицях багато курганів, які під час розкопок дали поховання бронзового часу.

Ділянок з скільки-небудь вираженим культурним шаром скіфського часу виявити не вдалося тут нікому, але у зборах М. В. Сібільова є досить характерні окремі знахідки, зібрані на цьому селищі (рис. 15). Серед них є типові скіфські наконечники стріл з бронзи, бронзове дзеркало з ручкою, яка прикріплена до нижнього краю плоского диска. Дзеркала цього типу були дуже поширені в Скіфії, їх можна знайти в інвентарі багатьох скіфських курганів. Такі плоскі (без бортів) бронзові дзеркала слід датувати IV—III ст. до н. е.²⁸ Нарешті, тут знайдено бронзову біконічну ворворку від кінської уздечки і залізний псалій, який належить до типу дводіркових скіфських псаліїв класичної епохи. Очевидно, до скіфських старожитностей відносяться і знайдені тут залізні чотиригранні шила.

Особливо слід відзначити глиняний горщик з слабо відігнутими вінцями шийки і округлим тулубом (рис. 15, 7). Дно горщика не збереглося, але було, очевидно, плоским. Форма посудини та її орнаментация дуже близькі до тих зразків скіфської степової кераміки, які відомі по знахідках на Кам'янському городищі²⁹. В цілому зазначені знахідки і аналогії дозволяють твердити, що скіфи зупинялися тут з своїми кочовищами в IV—III ст. до н. е.

Селище біля с. Райгородок (Слов'янський район, Донецької області) розташоване на лівому березі р. Сухий Торець. Воно було відкрито В. Спесівцевим, який зібрав тут різноманітний підйомний матеріал³⁰. Пізніше це селище досліджувалося М. О. Федоровським³¹ і В. О. Городцовим. Останній так характеризує топографію селища: «Слобода Райгородок розташована на лівому березі р. Торця, недалеко від впадіння його в р. Донець. Найближчі околиці слободи являють собою велику рівнину, до складу якої увійшли алювіальні терасові утворення рік Дінця і Торця. На південь ці утворення майже скрізь вкриті дюнными пісками. Ще недавно, на пам'яті старожилів, піски групувалися у ряди горбів, серед яких блищали свіжими водами озера і лагуни, або, місцеве, лимани, які являли собою халишки стариць Торця, але тепер

²⁵ В. А. Городцов, Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда, Харьковской губ., Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 331—332.

²⁶ Н. В. Сибилев, Древности Изюмщины, в. I, Изюм, 1926, табл. XXVII, 1; XXIV, 1, XXXVI, 10; XXXVII, 12; XXXIX, 1.

²⁷ П. Д. Либеров, Археологические памятники р. Береки, КСИИМК, в. 77, 1959, стор. 38.

²⁸ А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья, МИА, № 54, 1958, стор. 43.

²⁹ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954, стор. 10—71, табл. 2 і 3.

³⁰ В. Спесивцев, Случайная археологическая находка, Харьковский сборник, в. 6, Харків, 1892, стор. 186 і далі; див. ОАК за 1898 г., СПб., 1901, стор. 84—87.

³¹ Н. А. Федоровский, Древности окрестности с. Райгородка, Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС, т. I, Харків, 1902, стор. 72 і далі.

все змінилося: дюнні горби майже зовсім зникли, а від водних басейнів не залишилося жодного сліду»³².

Цими змінами ландшафту, очевидно, і з'ясовується те, що С. О. Федоровський, який провадив розвідку біля с. Райгородок з метою уточнення повідомлення В. Спесівцева, зовсім не міг знайти деяких пунктів. Різке зменшення знахідок відмічає і В. О. Городцов.

Більшість матеріалів, знайдених на цьому селищі, загинуло під час Великої Вітчизняної війни разом з Археологічним музеєм ХДУ. Частина неолітичної колекції зберігається в ДІМ³³. З дуже коротких повідомлень і рисунків деяких речей все ж можна виявити, що селище біля с. Райгородок багатощарове. Крім неолітичних і значно пізніших залишків (IX і XIII—XIV ст.)³⁴ тут знайдені і матеріали скіфського часу, в тому числі і архаїчні. Один наконечник стріли дуже раннього типу — плоский з ромбічними лопатями і шипом на довгій втулці — опублікований О. С. Федоровським (рис. 15, 6 а)³⁵.

З опису В. Спесівцева можна зрозуміти, що на селищі зустрічається також характерна для ранньоскіфського часу кераміка, прикрашена наліпними валиками з пальцевими зачіпами, причому ці валики облямовують вінця горщиків. У нього ж є вказівка на те, що на поселенні зустрічаються посудини з наліпними валиками з боків, і з шнуровим орнаментом³⁶. Це свідчить про наявність відкладень бронзового віку. Комплекс скіфського часу селища біля с. Райгородок не обмежується тільки архаїчними знахідками. Серед райгородських наконечників стріл зустрічаються у великій кількості також більш пізні тригранні бронзові наконечники з короткою або внутрішньою втулкою та залізні трилопатеві втулчасті наконечники стріл (з «чарками для вставлення ратища», за описом В. Спесівцева)³⁷. Поєднання таких залізних втулчастих наконечників стріл з бронзовими тригранними характерне, як відомо, для комплексів IV—III ст. до н. е. Таким чином, можна вважати, що селище біля с. Райгородок у скіфський час існувало дуже довго, приблизно з кінця VII або VI і до IV—III ст. до н. е.

Інших поселень скіфського часу в степовій частині басейну Дінця, якщо не враховувати особливого, пов'язаного з добуванням руди і виплавою заліза, поселення біля с. Городище у Луганській області³⁸, поки що нам не відомо.

Контраст з лісостеповою зоною дуже різкий. В Лісостепу ми бачимо велику кількість селищ і городищ, пов'язаних з постійним осілим населенням, у господарстві якого дуже велику роль відігравало землеробство. У Степу, навпаки, зустрічаються лише дуже рідкі і слабо виражені поселення, які свідчать про кочовий, в основному, спосіб життя його мешканців.

Такий розподіл не можна з'ясовувати випадковістю або більш слабким вивченням південних районів. Навпаки, широка фіксація і розкопки різних пам'яток тут почалися значно раніше, ніж у більш північних районах басейну Дінця, і провадилися часом у дуже широких масштабах такими невтомними дослідниками, як М. О. Бранденбург,

³² В. А. Городцов, Материалы археологических исследований на берегах р. Дона, стор. 260.

³³ Отчет Исторического музея в Москве за XXV лет, М., 1916, стор. 57.

³⁴ Д. И. Багалей, Послесловие, Харьковский сборник, в. 6, Харків, 1892, стор. 191 і далі; В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 260.

³⁵ О. Федоровський, Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних, Харків, 1927, стор. 43, рис. 42.

³⁶ В. Спесивцев, Находки в Райгородке, Труды XII АС, т. I, стор. 153.

³⁷ Там же, стор. 155; перелік знахідок у В. Спесивцева, О. С. Федоровського, В. А. Городцова у Райгородку див. у «Каталогі виставки XII АС в Харкові», Харків, 1902, стор. 6 і далі.

³⁸ Докладний виклад результатів дослідження цього древнього металургійного центру на Дінці буде даний у спеціальній статті.

В. О. Городцов, М. В. Сібільов, С. А. Локтюшев, О. С. Федоровський, І. М. Луцкевич та ін. Пам'ятки, які відкриті за останні роки, не змінюють це співвідношення, а підтверджують його. Під час розвідок, які провадили Д. Я. Телегін, П. Д. Ліберов, В. А. Іллінська, автор цієї статті та інші дослідники на берегах Дінця і його приток, на південь від Балаклії, зафіксований цілий ряд нових поселень епохи неоліту, бронзового і залізного віку, але інших виразних скіфських поселень, крім згаданих вище, не виявлено. Навіть коли у майбутньому і будуть знайдені тут декілька нових селищ, то це не змінить положення, тому що сама трудність їх відшукування свідчить про їх особливий характер і нечисленність.

Таким чином, в ранньому залізному віці на території лісостепової і степової частини басейну Дінця жили різні племена. У Степу жили кочовики-скотарі, які, очевидно, належали до племінної групи царських скіфів. Важче вирішити питання про те, з яким із племен Північного Причорномор'я, згадуваних античними авторами, ми можемо ототожнити населення, яке жило у VI—II ст. до н. е. у лісостеповій частині басейну Дінця. Найімовірніше, у верхній течії Дінця можна помістити плем'я меланхленів.

Вперше згадується про меланхленів у «Землеписі» грецького географа і історика Гекатея Мілетського (кінець VI — початок V ст. до н. е.). Але, на жаль, цей уривок з творів Гекатея дійшов до нас у такому викладі Стефана Візантійського, що будь-яких визначених вказівок на місцезнаходження цього племені він не дає³⁹.

Найповніші і найдостовірніші, хоч і не завжди цілком зрозумілі сучасним дослідникам, відомості з древньої етнографії Північного Причорномор'я є у праці Геродота. Меланхленів він вміщує між андрофагами і будинами. Перші знаходяться на захід від меланхленів, а другі — на схід від них. Описуючи східну частину Скіфії, Геродот відзначає, що володіння царських скіфів простягаються частково до Танаїсу (Дону)⁴⁰. Землі на схід від Танаїсу належать уже савроматам, вище яких живуть будини⁴¹. На північ від території царських скіфів, тобто якраз у басейні Сіргісу (Дінця), живуть меланхлени⁴².

В іншому місці свого твору Геродот уточнює, що від моря до меланхленів 20 днів пугі, рахуючи денний путь по 200 стадій⁴³. Нарешті, описуючи рух війська персів на захід із пустині, яка лежить за землею будинів біля р. Оар, Геродот розповідає, як скіфи, «згідно прийнятому рішенню, тікали в землі народів, які відмовили їм у союзі»⁴⁴. Савромати і будини були союзниками скіфів і тому першими, до кого потрапили скіфи, були меланхлени. На захід від останніх відповідно згадується андрофаги, неври, агафірси⁴⁵.

Отже, можна припустити, що меланхлени жили десь у басейні верхньої лісостепової течії Дінця, недалеко від будинів (які займали, очевидно, басейн середнього Дону) і андрофагів. Територія останніх, можливо, охоплювала басейн р. Сули, де археологічно засвідчене існування людодівства (антропофагії) у ранньому залізному віці: під час розкопок В. А. Іллінської на Басівському городищі VI—III ст. до н. е. на різних глибинах у культурному шарі були знайдені численні розрізнені кістки людей (від 17 осіб); на деяких кістках є сліди насильного умиртвіння

³⁹ В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, 1947, № 1, стор. 299.

⁴⁰ Геродот, IV, 20.

⁴¹ Геродот, IV, 21.

⁴² Геродот, IV, 20.

⁴³ Геродот, IV, 101, Іонійська стадія дорівнює 210 м. Путь треба, очевидно, рахувати не по прямій лінії, а по течії річок, які служили основними шляхами сполучення.

⁴⁴ Геродот, IV, 125.

⁴⁵ Там же.

людей. Автор розкопок відзначає, що знайдені кістки людей ні в якому разі не можуть бути пов'язані з якими-небудь зруйнованими похованнями⁴⁶. Все це дуже добре підтверджує вказівки Геродота, що на захід від меланхленів жили андрофаги.

Характеристика меланхленів, яку їм дає Геродот, також не суперечить археологічному матеріалу, знайденому у лісостеповій частині

Рис. 15. Речі, знайдені на околицях с. Петрівське і Райгородок (за М. В. Сибільовим та, О. С. Федоровським).
1-1а — бронзове дзеркало; 2 — залізний наконечник списа; 3 — залізний псалій; 4 — бронзова ворворка; 5 — точильні бруски; 6 — бронзові наконечники стріл; 7 — глиняна посудина.

басейну Дінця. Геродот говорить, що це особливе, не скіфське, плем'я⁴⁷, у якого є свої «царі» (очевидно, племінні вожді), що діють в разі необхідності самостійно. До складу власне Скіфії територія меланхленів не входила. Це незалежне положення місцевого населення знайшло своє відображення у виникненні цілого ряду донецьких городищ, які служили захистом від нападу степових скіфів. Відмічаючи політичну самостійність меланхленів, Геродот одночасно вказує, що спосіб життя у них скіфський. Дійсно, в матеріальній культурі місцевого населення є дуже багато речей, поширених в ранньому залізному віці і на території, де жили власне скіфські іраномовні племена (зброя, кінська зброя, деякі прикраси). А втім, такий вплив відчувається не тільки на Дінці, а й у всій лісостеповій смузі Східної Європи.

⁴⁶ В. А. Іллінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, IV, 1952, стор. 41.

⁴⁷ Геродот, IV, 20, 102, 119, 100, 107.